

НОРМАТИВНІ ГАРАНТІЇ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ПРАВА ДИТИНИ НА БЕЗПЕЧНІ УМОВИ ЖИТТЯ

REGULATORY GUARANTEES THAT ENSURE THE CHILD'S RIGHTS TO SAFE LIVING CONDITIONS

Юнін О.С., перший проректор ДДУВС
доктор юридичних наук, професор
Заслужений діяч науки і техніки України

В дослідженні розглядаються питання нормативного забезпечення прав дитини на безпечні умови життя. Розглядаються підходи дослідників на поняття «безпеки». В контексті поняття безпеки дитини зауважується, якщо її розуміти як захищеність життєво важливих інтересів дитини, за якої забезпечується її всебічний розвиток та самореалізація, такий всебічний розвиток та самореалізація стають можливими лише за умов реалізації дитиною права на безпеку як захисту від загроз, що можуть нашкодити дитині. Наводиться перелік таких загроз, серед яких загроза домашнього насильства, торгівлі дітьми, економічної експлуатації та найгірших форм дитячої праці тощо. Наводяться думки дослідників на визначення поняття «гарантії» у сфері права. Акцентується увага на існуванні значної кількості класифікацій гарантії прав людини, що не існує єдиного варіанта класифікації елементів системи гарантії, як і універсального критерію (національні та міжнародні; на соціально-економічні, політичні, ідеологічні та юридичні; на загальні (економічні, соціальні, ідеологічні гарантії) та спеціальні гарантії (встановлені державою юридичні норми, які спрямовані на забезпечення прав людини, тобто юридичні гарантії). В статті розглядаються нормативні гарантії, що забезпечують права дитини на безпечні умови життя як лише одним з елементів загальної конструкції системи гарантії забезпечення прав і свобод дитини. Встановлено, що такі гарантії містяться в юридичних нормах нормативно-правових актів як зовнішньої форми вираження джерел права, вони можуть містити заборону певних загрозливих для дитини явищ або зобов'язання держави докладати зусиль для недопущення небезпечних для дитини явищ. Усі нормативні гарантії поділяються в дослідженні на декілька груп: гарантії, що забезпечують захист дитини від насильства в сім'ї; гарантії забезпечення захисту дитини від економічної експлуатації; нормативні гарантії захисту дітей від торгівлі людьми та сексуальної експлуатації дітей; нормативні гарантії забезпечення захисту дитини від насильства під час освітнього процесу. Усі перелічені нормативні гарантії містяться в розгалуженій системі вітчизняних нормативно-правових актів, водночас в Україні діють міжнародні договори загальносвітового або регіонального рівня, згоду на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Ключові слова: нормативно-правові акти, заборони, зобов'язання, міжнародні договори, експлуатація, насильство, дитяча праця.

The research examines the issues of regulatory provision of the child's rights to safe living conditions. Researchers' approaches to the concept of "security" are considered. In the context of the provision of child safety, it is noted that if it is understood as the protection of the child's vital interests, which ensures its comprehensive development and self-realization, such comprehensive development and self-realization become possible only under the conditions of the child's realization of the right to safety as protection against threats that may harm the child. A list of such threats is given, including the threat of domestic violence, child trafficking, economic exploitation and the worst forms of child labor, etc. The opinions of researchers on the definition of the concept of "guarantee" in the field of law are given. Attention is focused on the existence of a significant number of classifications of human rights guarantees, that there is no single variant of the classification of the elements of the system of guarantees, as well as a universal criterion (national and international; socio-economic, political, ideological and legal; general (economic, social, ideological guarantees) and special guarantees (legal norms established by the state, which are aimed at ensuring human rights, i.e. legal guarantees). The article considers normative guarantees that ensure the child's rights to safe living conditions as only one of the elements of the general design of the system of guarantees for ensuring the rights and freedoms of the child. It is established that such guarantees are contained in the legal norms of normative legal acts as an external form of expression of the sources of law, they may contain the prohibition of certain phenomena that are dangerous for the child or the obligation of the state to make efforts to prevent the phenomena that are dangerous for the child. All normative guarantees are divided in the study for several groups: guarantees that ensure the protection of the child from violence in the family; guarantees of child protection against economic exploitation; normative guarantees of protection of children from human trafficking and sexual exploitation of children; normative guarantees of ensuring child protection from violence during the educational process. All of the listed regulatory guarantees are contained in the extensive system of domestic regulatory legal acts, at the same time international agreements of the global or regional level are in force in Ukraine, consent to their bindingness has been given by the Verkhovna Rada of Ukraine.

Key words: regulations, prohibitions, obligations, international treaties, exploitation, violence, child labor.

Постановка проблеми. Важко переоцінити важливість захисту майбутніх поколінь, українських дітей, як пріоритетне завдання однієї з багатьох сфер внутрішньої політики української держави. Діти є чи не найбільш вразливою категорією населення, вони потребують особливого захисту зі сторони не лише держави, але й сім'ї та суспільства. Нормативне забезпечення гарантії прав дитини на безпечні умови життя є актуальною темою для теоретичного дослідження, оскільки саме в законодавчих актах містяться заборони на певні дії, що становлять загрозу безпеці дитини, норми, які зобов'язують державні органи захищати інтереси дитини, сприяють реалізації прав та свобод дитини.

Стан опрацювання. Питаннями нормативного забезпечення права дитини на безпечні умови життя у наукових працях займалися дослідники Н. Лесько, О. Навроцький, Р. Опацький, Т. Хуторянська, І. Цибуліна та інші.

Метою статті є висвітлення нормативно-правових актів, які містять нормативні гарантії, що забезпечують права дитини на безпечні умови життя.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що в науковій літературі існує безліч різних інтерпретацій поняття та змісту поняття «безпека». У найбільш загальному вигляді можна безпеку розглядати як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, спільноти, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз [2]. Якщо звертатися до нормативних актів, то в ст. 1 Закону «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», тут вказується на поняття безпечних умов для людини як стану середовища життєдіяльності, при якому відсутня небезпека шкідливого впливу його факторів на людину [11]. Дослідниця В. Корольова в контексті права на безпечне для життя та здоров'я довкілля пише, що поняття «безпечне» може означати такий стан довкілля, в якому можна забезпечити умови для гідного життя і здоров'я людини, а головним критерієм такого середовища стануть визначені законодавчо вимоги та нормативи екологічної безпеки [8, с. 39]. В. Бліхар пише, що безпека це «сукупність заходів, система гарантії,

що забезпечує захист об'єкта від потенційно можливих і реально наявних внутрішніх і зовнішніх небезпек, що можуть завдати шкоди його життєво важливим інтересам» [1, с. 10], а А. Фалович розуміє безпеку як «захищеність його діяльності від негативного впливу зовнішнього оточення, а також здатність своєчасно усунути різноманітні загрози або пристосуватися до існуючих умов, які не відбиваються негативно на його діяльності» (дослідниця розглядає сутність економічної безпеки підприємства) [16].

Під безпекою дитини Ю. Трестер називає захищеність життєво важливих інтересів дитини, за якої забезпечується її всебічний розвиток та самореалізація [15, с. 179]. Такий всебічний розвиток та самореалізація стають можливими, лише умов за реалізації дитиною права на безпеку як захисту від загроз, що можуть нашкодити дитині (наприклад, в Державному стандарті України 2293-98 термін безпека» зазначається як стан захищеності особи та суспільства від ризику зазнати шкоди). В Конвенції про права дитини в статтях 16, 19, 32, 34 та 37, зазначаються, яка це може бути шкода та які загрози для дитини:

- дитина може стати об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність (ст. 16);

- усі форми фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживання, відсутність піклування чи недбале і брутальне поводження та експлуатація, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину (ст. 19);

- економічна експлуатація та виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні дитиною освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку (ст. 32);

- усі форми сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень (ст. 34);

- піддавання дитини катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поводження чи покарання (ст. 37) [6].

Зауважимо, що дитина, звісно, має й інші права, які притаманні загалом для усіх індивідів, як право на безпечні умови праці, право на безпечне для життя здоров'я довілля тощо.

Гарантії прав і свобод людини розглядаються дослідниками із різних позицій. К. Волинка розуміє це як сукупність конкретних нормативно-правових засобів загальнообов'язкового характеру, завдяки яким можливе найбільш повне і всебічне забезпечення ефективного здійснення, охорони і захисту прав і свобод людини; Ю. Тодика пише, що гарантіями виступає уся сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників, що спрямовані на фактичну реалізацію прав і свобод громадян, відвернення умов та перепон їх неповного чи неналежного здійснення та захист прав від порушень; Л. Шукліна вважає, що гарантіє є умовами та засобами, завдяки яким реально забезпечується можливість людині користуватися своїми правами та свободами, але й неухильно виконувати покладені на неї обов'язки (на що слушно акцентує увагу О. Навроцький пише, що гарантуючи обов'язки створюються гарантії для реалізації прав і свобод людини [10, с. 261–262]). Н. Коломоєць пише, що поняття «гарантія» в науковій та довідниковій літературі часто ототожнюється з терміном «забезпечення» (яке в тлумаченні словниках позначається як створення або надання матеріальних засобів; охорона кого-небудь від небезпеки; гарантування чогось. У свою чергу під гарантіями прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина пропонується також розуміти систему соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів та способів, що забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону та захист.

Дослідниця пише, що «гарантії є тим механізмом, який, по-перше, підтверджує наявність прав, свобод та законних інтересів будь-якої людини, у тому числі дитини, та по-друге, створює юридичні можливості їх правового забезпечення та захисту» [5, с. 123–124].

Також існує значна кількість класифікацій гарантії прав людини. Не існує єдиного варіанта класифікації елементів системи гарантії, як і універсального критерію. О. Навроцький поділяє гарантії прав і свобод дітей на національні (які передбачені національним законодавством, норми якого регламентують здійснення прав дитини) та міжнародно-правові (які передбачені регіональною та універсальною системою захисту прав дитини, тобто Декларацією прав дитини, Конвенцією ООН про права дитини тощо) [10, с. 265]. Зауважимо, що гарантії прав дитини та гарантії прав людини в загальному вигляді можуть суттєво відрізнятися в контексті специфіки дітей як особливої категорії з додатковими потребами у захисті тощо. О. Скакун класифікує гарантії за підставами 1) за сферою дії: а) внутрішньодержавні (національні); б) міжнародні; 2) за способом викладення: а) прості; б) складні; в) змішані; 3) за підставою правового становища особи: а) загальні; б) спеціальні; в) індивідуальні. У свою чергу, Н. Матузова та А. Малько поділяють гарантії прав людини на соціально-економічні, політичні, ідеологічні та юридичні. П. Рабінович називає загальні (економічні, соціальні, ідеологічні гарантії) та спеціальні гарантії (юридичні, тобто встановлені державою юридичні норми, які спрямовані на забезпечення прав людини). Н. Коломоєць називає термін юридичні гарантії адміністративно-правового захисту прав дитини в Україні як сукупність нормативно закріплених організаційно-правових дій, форм та заходів, що перебувають у єдності та утворюють механізм правового впливу, за допомогою якого держава забезпечує реалізацію та захист суб'єктивних прав дитини [5, с. 125–126].

Щодо гарантії, що забезпечують права дитини на безпечні умови життя, ми використовуємо поняття нормативних гарантії як одного з елементів системи гарантії. Такі гарантії містяться в юридичних нормах нормативно-правових актів як зовнішньої форми вираження джерел права. Зауважимо, що нормативні гарантії забезпечення прав дитини на безпечні умови життя містять заборони щодо, наприклад, насильства над дитиною тощо, що може загрожувати нормальному розвитку і самореалізації дитини. Загалом нормативно-правовими гарантіями прав і свобод дитини в Україні можна назвати сукупність правових норм, що закріплюють систему засобів та способів, за допомогою яких відбувається реалізація, охорона та захист прав і свобод дитини [3, с. 50].

Нормативні гарантії забезпечення прав дитини на безпечні умови життя можна умовно поділити на такі, що закріплюються у нормативно-правових актах національної системи законодавства й такі, що закріплюються в міжнародних правових актах (договорах), які ратифіковані Україною (згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України). До національних нормативно-правових актів можна віднести Конституцію України, низку кодексів, а саме Цивільний, Сімейний, Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, інші закони України (наприклад, Закон України «Про охорону дитинства»).

Ми у свою чергу побудуємо класифікацію нормативних гарантії забезпечення прав дитини на безпечні умови життя відповідно до захисту від загроз розвитку і самореалізації дитини:

Першими нормативними гарантіями ми назвемо такі, що забезпечують захист дитини від насильства в сім'ї. Нажаль, це, ймовірно, одне з найрозповсюдженіших порушень прав дитини на нормальні безпечні умови життя. Разом із тим, загалом проблема домашнього насильства,

а насильство над дитиною є елементом такого загального явища, де дитина виступає об'єктом насильства, останнім часом досягла значних масштабів і подолання такого явища стало одним з пріоритетних завдань держави. Хоча, припустимо, така проблема поширеною була завжди, але, на щастя, вона зараз отримала адекватну увагу, оскільки проблема з домашнім насильством різко зросла ще у роки пандемії коронавірусної хвороби [17, с. 27–28]. На міжнародному рівні значимо нормативні гарантії, що містяться в Конвенції про права дитини, де в ст. 19 міститься зобов'язання держав-учасниць договору (серед яких України) вживати всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину [6].

Конституцією України, а саме ст. 52 будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом, а в Законі «Про запобігання та протидію домашньому насильству» містяться норми, які визначають організаційні та правові основи запобігання домашньому насильству, щодо дитини також [12]. Кримінальний кодекс України у своїх статтях містить норми щодо покарань за вчинення злочинів, пов'язаних з домашнім насильством, Кодекс про адміністративні правопорушення також передбачає санкції за вчинення домашнього насильства. Також ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» передбачене право дитини на захист від усіх форм насильства, а на державу покладається обов'язок здійснювати захист дитини від усіх форм насильства та інших проявів жорстокого поводження з дитиною, експлуатації, включаючи сексуальне насильство, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють [14].

Нажаль, значною загрозою для сучасних дітей постає таке ганебне явище, як торгівля людьми й сексуальна експлуатація дітей (яка здебільшого часто пов'язана саме з першим явищем), тому ми об'єднаємо ці два явища в умовно одну групу як нормативні гарантії захисту дітей від торгівлі людьми та сексуальної експлуатації дітей. Базовими виступають в українському законодавстві Закон України «Про протидію торгівлі людьми» та Кримінальний кодекс України, які містять норми про заборону та покарання за такі небезпечні для держави, суспільства і дитинства явища. Н. Лесько також слушно зауважує, що торгівля дітьми часто передує кримінальній експлуатації дітей, створюючи умови, за яких злочинець повністю підкоряє собі дитину, примушуючи її у подальшому до виконання певної роботи [9, с. 142].

Серед міжнародних договорів Україною ратифікована Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. Зауважимо що ст. 6 міститься зобов'язання держав вживати необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення отримання дітьми протягом дошкільної та загальної середньої освіти інформації про ризик сексуальної експлуатації та сексуального насильства, а також про засоби самозахисту відповідно до їхнього рівня розвитку [7]. Законом «Про захист суспільної моралі» забороняється виготовлення (виробництво), зберігання, реклама, розповсюдження, придбання продукції, що містить дитячу порнографію, ввезення, вивезення, транзит через територію України, поштова пересилка такої продукції; пропонування або надання доступу до продукції, що містить дитячу порнографію [13].

Кожна людина має право на безпечні умови праці, у свою чергу третя група гарантій забезпечення захисту дитини від економічної експлуатації, що передбачає право дитини на безпечні умови праці. Ст. 32 Конвенції про

права дитини зобов'язує держави визнавати право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку. Тому держави зобов'язані вживати усіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних заходів та заходів в галузі освіти, щоб забезпечити зазначене право, а також в національному законодавстві має встановитися мінімальний вік для прийому на роботу; визначитися необхідні вимоги щодо тривалості робочого дня й умови праці; передбачити відповідні види покарань або інші санкції для забезпечення ефективного здійснення цієї статті. Відповідні умови містяться у Кодексі законів про працю, Цивільному кодексі України та Кримінальному кодексу. Водночас, норми Закону України «Про охорону дитинства» встановлюють у ст. 21 заборону залучення дітей до найгірших форм дитячої праці (рабство, використання, вербування або пропонування дитини для зайняття проституцією, виробництва порнографічної продукції чи порнографічних вистав; використання, вербування або пропонування дитини для незаконної діяльності; робота, яка за своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди фізичному або психічному здоров'ю дитини) [14].

Також кожна дитина має право на безпечні умови навчання, тобто отримання освітніх послуг. Відповідно законодавством України та ратифікованими Україною міжнародними договорами гарантується захист дітей від насильства під час навчання. Цю групу можна назвати нормативними гарантіями забезпечення захисту дитини від насильства під час освітнього процесу. Щодо цього питання прогресивною новелою законодавства стало введення у Кодекс України про адміністративні правопорушення поняття булінгу і відповідні санкції за вчинення такого проступку. Це передбачено ст. 173-4, де розкривається поняття булінгу (цькування) як діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [4].

Висновки. Внаслідок проведеного дослідження ми прийшли до наступних висновків:

- якщо розглядати розуміння безпеки дитини як захищеність життєво важливих інтересів дитини, за якої забезпечується її всебічний розвиток та самореалізація, то такий всебічний розвиток та самореалізація стають можливими лише за умов реалізації дитиною права на безпеку як захисту від загроз, що можуть нашкодити дитині. Серед таких загроз можуть виступати свавільне або незаконне втручання в здійснення її права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність; загроза домашнього насильства; загроза різних форм експлуатації та торгівлі дітьми; економічна експлуатація та найгірші форми дитячої праці; піддавання дитини катуванням тощо;
- нормативні гарантії, що забезпечують права дитини на безпечні умови життя є одним з елементів загальної конструкції системи гарантій забезпечення прав і свобод дитини. Такі нормативні гарантії містяться в юридичних нормах нормативно-правових актів як зовнішньої форми вираження джерел права, вони можуть містити заборону певних загрозливих дій дитини явищ або зобов'язання держави докладати зусиль для недопущення небезпечних для дитини явищ;

• нормативні гарантії також можна умовно поділити на декілька груп, серед яких: гарантії, що забезпечують захист дитини від насильства в сім'ї; гарантії забезпечення захисту дитини від економічної експлуатації; нормативні гарантії захисту дітей від торгівлі людьми та сексуальної експлуатації дітей; нормативні гарантії забезпечення

захисту дитини від насильства під час освітнього процесу. Усі перелічені нормативні гарантії містяться в розгалуженій системі вітчизняних нормативно-правових актів, водночас в Україні діють міжнародні договори загальносвітового або регіонального рівня, згоду на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бліхар В., Бліхар М., Копитко М., Омельчук О., Башук В., Живко З., Вінчук М., Стадник М. Національна безпека держави: філософсько-правовий і соціально-економічний аналіз : монографія. Хмельницький : Вид-во ХУУП ім. Л. Юзькова, 2021. 404 с.
2. Єнін М. Н. Безпека. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Безпека>
3. Китайка О. В. Гарантії прав і свобод дитини в Україні: поняття та зміст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2015. Вип. 13(1). С. 50–52. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_13\(1\)_13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_13(1)_13).
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
5. Коломоєць Н. В. Адміністративно-правовий захист прав дитини в Україні : монографія. Харків : Панов, 2019. 352 с.
6. Конвенція про права дитини (20 листопада 1989 року) : ратифіковано Постановою Верховної Ради № 789-XII від 27.02.91 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
7. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : ратифіковано Законом України № 4988-VI від 20.06.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text
8. Корольова, В. Право на безпечне для життя та здоров'я довкілля в системі особистих немайнових прав фізичної особи. *Legal Bulletin*. 2023. С. 37–41. <https://doi.org/10.31732/2708-339X-2022-03-37-41>
9. Лесько Н. В. Адміністративно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій : дис. ... доктора юридичних наук : 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Міністерство освіти і науки України, Інститут права імені князя Володимира Великого Міжрегіональної академії управління персоналом. Київ, 2019. 489 с.
10. Навроцький О. О. Забезпечення прав дитини в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання : дис. докт. юрид. наук ... 12.00.07 / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2018. 472 с.
11. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України 24 лютого 1994 року № 4004-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4004-12#Text>
12. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
13. Про захист суспільної моралі : Закон України від 20 листопада 2003 року № 1296-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text>
14. Про охорону дитинства : Закон України 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
15. . Трестер Ю. Інтереси дитини як складова національної безпеки держави. *EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ*. 2015. Том 2. Вип. 1. С. 176–180
16. Фалович А. Дослідження сучасних напрямків визначення сутності економічної безпеки підприємства. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2013. Вип. 1 (8). С. 271–278. URL: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2013/13fasebp.pdf>
17. Юнін О. С., Шевченко С. І., Шаблюстий В. В. Особливості запобігання кримінальним правопорушенням у період пандемії : метод. рекомендації. Дніпро : ДДУВС, 2022. 96 с.